

Hajnal István

KOVÁCS GÁBOR

Hajnal István (1892-1956) pályafutása a huszadik század történelme által derékba tört magyar tudóssorsok szomorú példája. A kezdet persze még itt sem sejteti a végkifejletet. A fiatal tudós az egyetem befejezése után külföldre kerül: 1913-ban fél évig Lipcsében tanul, ahol a viszonszociológiával foglalkozó Wundt és a tömeglélektant kutató Lamprecht előadásait hallgatja. A háború után 1921-ben az oklevél nélkül magántanára lesz a budapesti egyetemen, 1922-ben azonban egzisztenciális okokból kénytelen elvállalni az Esterházy hercegi hitbizomány levéltárosi állását, melyet 1930-ig tölt be. Ebben az évben egyetemi katedrát kap: a budapesti egyetem újkori egyetemes tanszékének vezetője lesz. 1939-ben a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választják. 1949-ben sok más sorstársával együtt kizárják az akadémia tagjai közül, 1950-ben pedig nyugdíjazzák. Ezt csak hat évvel éri túl: 1956-ban 64 éves korában meghal.

Munkássága kétségkívül korszakos jelentőségű, s nemcsak hazai, hanem nemzetközi vonatkozásban is. Elsődleges szakterülete az írástörténet, ám az 1930-as évek második felétől érdeklődése a technikatörténet felé fordul. [LAKATOS, 1996:29] Az 1930-1933 között, a szellemtörténet és a pozitívizmus hívei között zajló magyar történészvitában szembefordul a szellemtörténeti felfogással, de álláspontja a pozitívizmusétól is különbözik. [LAKATOS, 1996:73] Olyan sajátos történelem-felfogást

alakít ki, mely a szociológia és a történelem szintézisét tűzi ki célul. Szemlélete sok tekintetben azt a strukturalista megközelítést előlegezi meg, amely jóval később az *Annales*-iskola történelem-szemléletének fő módszertani elve lesz.

Ez a nagyon sajátos, sokszor nehezen követhető, ám végtelenül következetes terminológiával kifejtett strukturális szemléletmód lehetővé teszi számára, hogy máig ható érvényű dolgokat tudjon mondani akkor, amikor a kapitalizmust kritizálja, hozzászól az elit és közösség viszonyának kérdéséhez, az emberi társadalom és a természeti környezet viszonyát vizsgálja, vagy éppen a kommunikáció lehetséges módjait elemzi. Jóllehet Hajnal szándéka a szociológia és a történelem ötvözése, mégpedig elsődlegesen szellemtörténet- és filozófiaellenes érveléssel, gondolatmenetei igen erőteljesen filozófiai megalapozottságúak. Messzemenően igaz ez a gondolkodásának középponti motívumát jelentő objektivációs elméletre, melynek segítségével nagyon sajátos filozófiai antropológiát és történelemfilozófiát alakít ki. Az ember szerinte mindenekelőtt *homo faber*, azaz eszközkészítő, anyagi és szellemi eszközöket előállító lény. Az előállított eszközök a természet anyagának tárgyiasítása révén létrejövő objektivációk, egyben pedig az emberi élet formái. Ezek a formák aztán sajátos szerkezetű, strukturává állnak össze. A strukturák története pedig voltaképpen maga a történelem. A különböző emberi

társadalmak mindenekelőtt ugyanis sajátos struktúráik révén különböznek egymástól. Az általuk teremtett struktúráktól eltérően az azokat létrehozó emberi lények természete azonban változatlan: az "örök emberi" az, ami különböző módon nyilvánul meg az egymást követő struktúrákban. A megnyilvánulás módja változó, ám a megnyilvánulás alanya lényegében véve változatlan. Az eszközkészítő *homo faber* persze *animal rationale*, eszes lény is, ám ez utóbbi minősége Hajnalnál igen határozott negatív értékkonnotációban jelenik meg, mintegy az emberi faj genetikai örökségének része. Ez a koncepció magyarázza az "ösztönszerű racionalizmus" első hallásra fából vaskarikának tetsző fogalom-összetételét.¹ Amennyiben tehát Hajnalnak definiálnia kellene az embert, akkor kétségkívül azt mondaná, hogy eszközkészítő mivolt az a *differentia specifica*, amely elválasztja őt az állatvilágtól. Ez az emberkép, mely emlékeztet a fiatal Marx felfogására, lényegében véve a modernitás teremtette individuum kritikájaként fogalmazódik meg. Az ösztönszerű racionalizmus koncepciója ugyanis kétségkívül rokonítható a korabeli kultúrkritika azon gondolatmeneteivel, melyek ugyancsak nem titkolt ellenszenvvel festik meg az elmagányosodott, egoista, ösztöneit követő és ezért könnyen manipulálható tömegember képét.² Ám Hajnalnál ez a közhelyes motívum elméletének erőterébe kerülve jelentős tartalmi gazdagodáson megy keresztül; fontos módszertani fikcióvá válik. A másik emberi alapképesség, az objektivációs képesség ugyanis mintegy megszelídíti, humanizálja az állati racionalitást. Az ember keze munkájával létrehozott objektivációk korlátok közé szorítják az emberi önérdek gátlástalan és pusztító érvényesülését. A társadalom tagjainak egymáshoz való viszonyulása ugyanis az általuk teremtett struktúrákon keresztül történik. Az egyes ember mind a struktúrákkal, mind pedig embertársaival valamilyen viszonyba kerül, mégpedig oly módon, hogy a második

viszonyulást az első közvetíti. Ezeknek a viszonyulásoknak alapvetően két fajtája lehetséges: *szokásszerű* és *okszzerű*; ezek nagyjából a tradicionális és célracionális viselkedés weberi fogalmainak felelnek meg. Ez a két fogalom – melyeket Hajnal elsődlegesen a történeti anyagot rendező funkcionális viszonyfogalmakként vezet be, de amelyeket aztán normatív jelentéssel ruház fel [KERÉKGYÁRTÓ, 1997:98]³ – az emberi társadalmak szerveződésének két alaptípusát írja le. Hajnal hangsúlyozza, hogy tisztán, kizárólagos módon egyik sincs jelen a történelemben: ezek voltaképpen ideáltípusok.

Egy társadalmat tehát a szerint nevezhetünk szokásszerűségen vagy okszerűségen alapulónak, hogy benne melyik társadalomszervező módszer a domináns. A szokásszerűségre alapozódó társadalomban a szellemi és anyagi struktúrákhoz való viszonyt nem az egyéni célok és törekvések, hanem az előző nemzedékektől örökölt szokások – melyek persze maguk is objektivációk – szabják meg. Az ilyen típusú társadalomszerveződés mindenekelőtt a földművesmunkára alapozódott paraszti társadalmak sajátja: ezeknek ideáltípusa a középkori európai társadalom, de ehhez a típushoz tartozik az indiai és a kínai archaikus társadalom is. Ezekben a társadalom életének alapzata Hajnal szerint – strukturális értelemben – a parasztság. Ugyanis az említett kultúrkörökben a társadalmak szerkezeti viszonyait mindenekelőtt a paraszti közösségek sajátos létlehetőségei határozzák meg: "Az európai fejlődésnek úgy, mint a kínainak s indiainak is, egyik legfontosabb ténye az, hogy a vidék, a föld társadalma szívósan ellenállott minden politikai és vagyonerőnek, amely szervezetét felforgathatta volna. [...] Az úr lassanként egy helyi, változatos összetételű paraszttársadalom feje, kölcsönös kötelezettségekkel, főként védelemre és a társadalom belső rendjének a fenntartására. De nem racionális szövetkezés, közös munkaszervezet a képlet, hanem történeti

alakulás, ki-ki az apától ráhagyott existenciát őrzi s így a különböző parasztkondíciók legtarkább változata áll össze. [...] Az úr lehet önkényes, kegyetlen s mégsem használhatja alattvalóinak erejét, vagyont a szokásosan kialakult szolgáltatásokon felül. [...] A mindent átható szokásszerűség kényszere kötötte meg az erősebbet, biztosította a gyengébbet." [HAJNAL, 1988:72-5]

A hajnali tipológiában az okszerűsége vagy racionalitásra alapozódó társadalom az előbbinek mintegy ellenpólusa. Ebbe a típusba tartoznak a nagy nomád birodalmak, például a mongol: "Valóságos népi megtestesülése a külsőséges racionalizmusnak, ami minden kultúrában, sőt minden egyéni életben is szerepel, mint az emberi természet egyoldalúsága, a kész életlehetőségeknek egyszerű élelmes, okszerű kihasználása, a belső, elmélyülő alkotó munka és gond helyett. Az ilyen, tisztán racionális társadalmaknak vagy áramlatoknak összefoglaló, megelevenítő szerepük lehet a kultúrfejlődésben, szűk, speciális, helyi kultúreredményeket általános emberire alakíthatnak át, a megrögzöttet, a szokásszerűt ismét természetesen elevenné fejleszthetik - de önmagukban a tiszta racionalizmus egyoldalú elhatalmasodásával, a nagy lendület után, a felhasználás után a társadalomszerveződésnek mechanizálódását hozzák, a fejlődésnek az elért fokon való megállapodását." [HAJNAL, 1988:25] A racionalizmusra épülő társadalomszervezet ideáltípusaként azonban mindenekelőtt az antik, s azon belül is elsősorban a római jelenik meg, amelyben a politika, a pénz és a fegyver racionalizmusa brutálisan a maga

képére formálja az egész társadalmat.⁴ Ez a forma történetileg rendkívül törekenynek bizonyul - mondja Hajnal -, s a kifinomult civilizáció látványos teljesítményei dacára végső soron nem történik más, mint hogy egy szűk katonai-politikai-szellemi elit a maga hasznára kisajátítja a kultúrjavakat. Az antik civilizációnak történelmileg tulajdonképpen nincs is más funkciója, minthogy előkészítse talajt az őt követő középkori társadalomfejlődés számára. [HAJNAL, 1988:34]

Az antikot követő kora középkori európai társadalom, melynek indulásától kezdve

domináns szervező elve a szokásszerűség, kétségkívül primitív, ám rendkívül erőteljes társadalmi kohézióval rendelkezik. Szerkezete erősen hierarchikus, jól fejlett papsággal és nemességgel, de a nagyon egyenlőtlen társadalmi pozíciókat elfoglaló rétegek egy társadalmi organizmus funkcióteljesítő csoportjaiként működnek. Hajnal felfogásában ezek demokratikus társadalmak, azonban nem a fogalom hagyományos politikai értelmében.⁵ Egyfajta

strukturális, elemi demokráciáról van szó: a vezető funkciókat birtokló nemesség és papság nem kizsákmányoló elitként telepedik rá az alatta lévőkre, hanem társadalmi kiváltságaiért valóságos ellenszolgáltatást nyújtva organikus módon, mintegy növényként nő ki a társadalom széles alapzataként funkcionáló parasztságból. [HAJNAL, 1993:393-4] A társadalom minden viszonylatát átszövő szokásszerűség következtében ugyanis nem lehetséges a társadalom racionális alapokon, valamely kisebbség javára történő átszervezése.

Hajnal ezt az állapotot - amelyet nyilvánvalóan idealizál, de mint mondja, erre

módszertani okokból van szükség - összefoglaló módon úgy jellemzi, hogy ebben biztosított mindenki egzisztenciája, bármilyen társadalmi funkciót töltsön is be. Azonban az egzisztencia fogalmát nagyon sajátos értelemben használja. Nem a modernitás által teremtett individuum létlehetőségeiről, személyes életteréről van itt szó. A fogalom ember, közösség és természet organikus egybeszerveződésének azt a módját jelöli, amelyben az egyén mind közösségéhez, mind pedig a természethez személyes munkáján keresztül viszonyul. [HAJNAL, 1988:74-5; HAJNAL, 1993:215] Ennek a viszonyulásnak kétségkívül a legfontosabb sajátossága az, hogy kiindulópontja nem az egyén célracionális cselekvése. Mind az embertársakhoz, mind pedig a természethez való viszonyulást a szokások, illetve az elvégzendő munka szabják meg. Ennek ára egyéni szempontból persze a társadalmi struktúra szabályaihoz való igazodás.

E mögött az elképzelés mögött a már érintett hajnali antropológiai felfogás áll, mely szerint az emberi létlehetőségek kiteljesítése, az emberi személyiség tartalmának kibontása, illetve gazdagítása kizárólag a munka révén lehetséges. Nagyon lényeges azonban a munka természete: az emberi életet kiteljesítő tevékenységnek kell olyannak lennie, amely a természeti anyagot dolgozza fel. Egyformán lehet ez földművesmunka vagy kézművesség. Ám ezenkívül még egy másik feltételnek is teljesülnie kell: a munkát nem szabad valamilyen külső célnak uralnia. A munkás elsődleges célja nem lehet pusztán a fizikai létfenntartás, illetve a pénzszerzés. Ebben az esetben ugyanis a munka végeredménye nem az emberi személyiség tartalmi gazdagodása, hanem éppen ellenkezőleg elszürkülése, egyoldalúvá válása lesz - ennek hosszabb távú társadalmi következménye pedig mások munkájának kihasználása. A munkának örömet kell okoznia, nem korlátoznia, hanem kiteljesítenie kell az emberben rejtőzködő létlehetőségeket. Az ember a munka segítségével bontakoztatja ki lényének

teljességét. Ez történik például akkor, amikor a középkori kézműves szeretetteljes odafigyeléssel hajol a munkadarab fölé, s keze közül olyan műremek kerül ki, ami nemcsak önmaga tárgyiasítása, hanem saját benső lényegének gazdagítása is egyben. Ezzel szemben a bérért, a pusztá létfenntartásért végzett, vagy a piaci szempontokat - a készárut - figyelő munka elnyomorít, megfoszt az emberi élet teljességének megélésétől. Hajnal elítéli a virtuóz munkát is, mégpedig abból a meg gondolásból, hogy az ember lényének csupán egyetlenegy oldalát fejleszti ki túlzott módon, ilyenformán ugyancsak torzítja az emberi egyéniséget: egydimenziós embert teremt.

Ez a munka, a "kicsinyek" munkája az, amely megteremtette az európai kultúrkör történelmi teljesítményeinek alapját jelentő szakszerűséget: "Lelkiekben s anyagiakban is megmaradt tehát a munka a természet talaján. Ezért volt meg minden kicsiny részletében is az alkotásnak az öröme. Valóban a «személyes teljesítmény» érvényesülése volt ez. Nem az atomizált egyéniségé, amely a saját maga »lényegének kitérésére« felhasználhat minden módszert, mások rovására is. Hanem: személyies teljesítmény, mert a természet anyagát saját képességeivel alakítja, mások közvetett vagy közvetlen kihasználása nélkül. [...] Tiszta szakszerűség, mert oly módszert alakított ki, amely saját maga életét sem nyomorítja meg. [...] A személyies teljesítmény nem azt jelenti, hogy a közönségnek nyújtott szolgálataim szerint jár jutalmam. Magamat élhetem, a magamét dolgozhatom, belsőmből, a természet adta környezetemből fakadó alkotókedvvel. De mélységekre ereszkedve; s nem kifelé tekintve, a hasznos célokra. Kötöttségem az örök emberi képességek mind mélyebb feltárására, módszeres kifejtésére készlet, azaz valódi társadalmias újításokra." [HAJNAL, 1993:212-3]

A munka ugyanakkor az emberi kommunikáció médiuma is: az egyének és az egymást követő emberi generációk munkájuk

tárgyasult eredményével üzennek is egymásnak, mintegy hírt adnak önmagukról. Ez a meggyőződés az, amely Hajnalt az írástörténettől a technikatörténet felé fordítja: a tárgyak világának létrehozása ugyanis sajátos technikai eljárásokat követel. Ha megismerjük ezeknek a történetét, akkor valójában a dolgozó ember hétköznapijainak a történetét ismerjük meg.

A gondolatmenetnek ezen a pontján mindenképpen ki kell térni arra a kulcsszerepre, amelyet az írás a társadalomfejlődés hajnali modelljében betölt. [LAKATOS, 1996:51-83; NYÍR, 1992:682-8] Valójában nem is maga az írás fontos itt - mondja Hajnal - hanem az írásbeliség, azaz az írás társadalmi kontextusa. Az írásbeliségnek lényeges szerepe van egy adott társadalom viszonyainak racionalizálásában, pontosabban az illető társadalom viszonyainak racionális kezelésében. Megbontja a szokásszerűség merevségét, hajlékonyabbá teszi a társadalomszerkezetet. Hajnal messzemenően óvakodik attól, hogy az írásbeliséget a változások okaként szerepeltesse, hiszen felfogása szerint az igazán mélyreható történelmi változásoknak "nincsenek okaik csak strukturális előzményeik", ezért némileg enigmatikusan úgy nyilatkozik, hogy írásbeliség nem ok, hanem igen fontos struktúráképző elem.⁶ Nagyon lényeges tényező persze az írás módja is, hiszen az európai betűírás eleve demokratikusabb jellegű, tehát hamarabb elsajátítható, szélesebb társadalmi csoportok számára hozzáférhető, mint mondjuk az ideogramokra épülő kínai írás.

Hajnal szerint azonban talán még ennél is fontosabb maga a kora középkori európai társadalom, melynek viszonyait alaposan, a legkisebb részletekig átdolgozta a szokásszerűség. Az írást használó és elterjesztő klerikusréteg a rendelkezésére álló sajátos technikai tudást mindenekelőtt a paraszti társadalom végtelenül változatos, szokások által biztosított kondícióinak lerögzítésére használta. Ehhez képest Hajnal teljességgel másodlagosnak tartja a magas

kultúra, a középkori írásbeliség teológiai és filozófiai teljesítményeit. Elméletében a középkori egyház alapvető társadalmi szerepe a falusi plébános életközelségében, a nyugati kereszténység falusi plébániákra alapozódó szerkezetében testesül meg, [HAJNAL, 1993:199,262-3] nem pedig bizonyos teológiai problémákra adott jellegzetesen nyugati válaszokban. Álláspontját, melyet a szellemi tényezők meghatározó szerepének szisztematikus tagadásaként lehetne jellemezni, nyilvánvalóan mélyen befolyásolta a szellemtörténettel szemben elfoglalt kritikai pozíciója.

A lényeges itt voltaképpen az, hogy nyugat-európai papság - ahogyan Hajnal fogalmaz - a társadalmi formák, s az azokból képződő társadalmi struktúrák kezelője, adminisztrálója lesz. Hosszabb távon pedig a laicizálódás folyamata során ebből a papságból alakul ki sajátosan európai fejleményként egy intellektuális réteg, a szakszerű hivatalnokság, mely munkateljesítménye révén ugyanolyan szokásszerűen garantált társadalmi pozícióba jut, mint a maga helyén a parasztság. [HAJNAL, 1988:54-5,418-9] Ennek a folyamatnak legfontosabb következménye az, hogy a szakképzett hivatalnok nem válik a nemesség érdekeinek képviselőjévé. Éppen ellenkezőleg: mivel a saját helyzete szokásszerűen biztosított, feladatköre pedig alapvetően a paraszti munka által kialakított kondíciók írásba foglalása, egyéni szándékaitól függetlenül az alsó társadalom érdekeit képviseli a nemességgel és a királlyal szemben. Másfelől pedig a nemesség, amelynek számára a klerikus a földesúri jogokat írásban rögzíti, kénytelen a szokásszerűen kialakult állapotokhoz igazodni, mi több érdekében áll ezeknek a viszonyoknak a fenntartása és védelmezése, ilyenformán alapvető funkciója van a társadalmi struktúra fenntartásában. [HAJNAL, 1988:78,83-84] Az antik elitektől eltérő módon érdeke nem a létező struktúrák felbontása, hanem konzerválása. Az európai társadalomfejlődés szokásszerűségének

mélysége pedig jó időre biztosítja azt, hogy a minden társadalomban előbb-utóbb érvényesülő racionalizálódás nem bontja meg a társadalmi struktúrákat, hanem rugalmasabbá és hatékonyabbá teszi azokat. Ez persze az európai fejlődés ideáltipikus változata - szögezi le Hajnal -, amely ezen a módon legfeljebb a francia középkorban figyelhető meg, másutt a fejlődés kisebb-nagyobb eltérésekkel megy végbe.

Ezen a ponton derül ki az, hogy a Hajnal teóriájának magvát jelentő szokásszerűség - okszerűség fogalom-pár mennyire alkalmas a különböző európai régiók struktúra-változatainak, a fejlődés helyi módozatainak a leírására.⁷ Hajnal világosan érzékelteti,

hogy az európai fejlődés legfontosabb sajátossága éppen ez a regionalitás: a fejlődés garanciája a sokszínűség, "a formák játéka". [HAJNAL, 1993:195] Ugyanakkor nem kétséges, hogy - mint arra már utaltam - a középkori társadalom ideáltípusát eléggé egyértelműen a franciával azonosítja: a francia társadalomfejlődés a középkori európai fejlődés centruma, s a különböző európai területek fejlődése a szerint megy végbe, hogy ezek mennyire képesek szerves módon adaptálni, a sajátjukévá asszimilálni a francia mintákat.

Hajnal azonban nyomatékkal hangsúlyozza, hogy itt egyáltalán nem szabad kész intézmények átvételére gondolni. Ez ugyanis - mint azt szerinte Bizánc, és az általa Kelet-Európa számára exportált intézmények példája bizonyítja - egy szervetlen, felszínes, és végső következményeiben zsákutcás fejlődésbe torkollik.⁸ Ezzel szemben a középkori francia fejlődés nem kész intézményeket, hanem a társadalmi érintkezés "elemi módszereit" kínálja,⁹ s az illető társadalmak ezt oly

mértékben képesek beilleszteni a saját módszereik közé, amilyen mértékben erre a saját belső fejlődésük előkészítette őket. Ez az elemi módszer az adott esetben pedig - az ugyancsak Franciaországból kisugárzó íráshasználat mellett - mindenekelőtt a francia hűbériség, mely a hajnali történelemértelmezésben nem más, mint a parasztság szokásszerű társadalmi képleteinek az egész társadalomra történő

kiterjesztése, általánosítása.

Az európai, jelesül a francia hűbériségben - mondja Hajnal - nem a kölcsönös eskü vagy a vazallus hűségéért cserébe felajánlott földbirtok a lényeges - ezek a momentumok számos kultúrkörben megvannak - hanem az, hogy itt az egyik ember a maga szakmunkájával, nem pedig személyével áll a másik

rendelkezésére, és ez kölcsönös módon történik, [HAJNAL, 1993:194] illetve az, hogy a másik szakmunkájának igénybevételét szokásszerű szabályok rögzítik. Beépített garanciák vannak tehát a rendszerben a másik ember egzisztenciájának kötelező érvényű elismerésére.

Hajnal a francia hivatalnokság kialakulását a hűbériség társadalomszervező erejére vezeti vissza. A szakszerű munkát végző hivatalnok működését szakmájának belső törvényszerűségei szabják meg. Ez a munka viszont nem más, mint a paraszti kondíciók adminisztrálása, így a hivatalnok *nolens-volens* a "kicsinyek", a parasztság kondícióit védelmezi. Másfelől - mivel az ő társadalmi helyzetét is a szokások szentesítik - a hivatalnok nincs kitéve a felülről jövő hatalmi önkénynek. Mindezek képessé teszik arra, hogy egy alulról fölfelé építkező társadalom szervezőjévé válják. Hajnal szerint a francia részfejedelemségek egyesítése, az egységes francia királyság

*Kifejezetten az a meggyőződése,
hogy az embert az értelme
nemhogy nem emeli ki az
élővilágból, hanem éppenséggel
annak részévé teszi. Az emberi
értelem biológiai, nem pedig
társadalmi képződmény:
lényegében véve az élő
szervezetekre általános módon
jellemző önfenntartási ösztön
egy sajátos változata.*

megteremtése elképzelhetetlen lett volna a szakképzett francia intellektuális réteg, a hivatalnokság nélkül, mint ahogyan az ő intellektuális aprómunkájának az eredménye a hűbériségből "elvonatkoztatott" rendiség is.¹⁰

Ha röviden össze akarjuk foglalni a francia fejlődés főbb vonásait, akkor ezek a következők: a szokásszerűségből kinövő erős hűbériség, illetve erre épülő rendiség, szakképzett hivatalnokság, adminisztratív társadalomszervezés. Mindezen tényezők következtében az egyének a francia középkori fejlődésben mindvégig erősen bele vannak ágyazódva a közösségbe, Hajnal kifejezését használva: a "társadalomképletekbe". Ennek következtében a társadalom elkerülhetetlen racionalizálódása sem képes ezeket szétbontani. Ismét csak Hajnal sajátos terminológiáját használva: a struktúra erősebbnek bizonyul, mint az azt felbontani igyekvő erők, vagyis a pénzgazdálkodás és a piacra történő árutermelés. Ez utóbbiak megjelenésének egyébként Hajnalnál - többé vagy kevésbé burkolt módon - van bizonyos bűnbeesés jellege. Alig titkolt melankóliával rajzolja meg azt a folyamatot, melynek során a pénz és az áru, valamint az általuk életre hívott kapitalizmus átalakítja a középkori társadalmakat. Nézete szerint a legkevesebb rombolás Franciaországban ment végbe, mert itt a szokásszerűség sikerrel fékezte meg a pénz romboló dinamizmusát: itt a pénz nem önálló erőként, hanem eszközként működött. Hosszabb távon azonban a túl erős szokásszerűség mégiscsak hátránynak bizonyult Franciaország számára: amikor az egész világ a tőke versenyén alapuló, angol mintát átvevő gazdasági és társadalmi rendre tért át, a középkor legnagyobb nemzete szükségképpen lemaradt. Hajnal a folyamatot sajnálatosnak,¹¹ ám szükségszerűnek ítéli: "Az eseményekből nehezen érthető meg a francia társadalom általános forradalmasodása. [...] Az ok az európai fejlődésfolyamatnak általános jelensége: vége a társadalom közeli adminisztrációjának, végleg elhalt a szokásszerűség teremtő ereje.

Az adminisztratív társadalomfejlődés elveszítette létjogosultságát Európában. [...] A forradalom előtti emberöltőkben minden azon dolgozott már, hogy a társadalmasodás régi módszereit az újakra térítse át, az erők célszerű felhasználására, azaz érdekképviseletek alakítására, politikai célokra; s gazdasági célokra, a pénz szerepére.[...] Családja öröknek szánt létalapjait fanatikusan őrzi mindenki s valamiképpen mégis kiszólitáná a közösségből, amely ezt biztosítja az egyéni érdek. [...] Másutt okszerű a fejlődés: a nemzetgazdaság közérdekeiből lehet átalakítani az agrártársadalmat. Itt mély és szívós minden szervezet, nincs más megoldás, ha ésszerűvé akarják tenni, mint hogy húszmillió önálló egyéni-gazdasági atomra bontsák fel a föld társadalmát.

A forradalomban megtörtént ez, elsöpörték a társadalom régi vázát, racionális egyenlőséget teremtettek, - és azután nem tudták mégsem az erők mozgalmas szervezetébe fogni a nemzetet. Erős polgárjog, éles magántulajdon biztosított minden családot és minden vagyont; mindegyik magába zárkózott és célszerű munkarendbe való aktív sorakozás helyett mindegyik csak apró tőkefeleslegét bocsátja a kapitalizmus rendelkezésére, amely létesíthet hatalmas vállalkozásokat, de nem célratörő társadalomszervezeteket. A család a meglevőhöz való görcsös ragaszkodással él, a népszaporodás megáll. Elvont eszmék csapdosnak a társadalom feje fölött, gyűjtik milliók szavazatait hol az egyik, hol a másik szélsőségre. [...] Ez a modern világnak az egyik arca, az angol-amerikai típusal szemben." [HAJNAL, 1988:581,583-584]

Németalföld, illetve a későbbi Hollandia annak iskolapéldája a hajnali tipológiában, hogy hogyan lehet szokásszerűséget és racionalizmust úgy összeötvözni, hogy ennek a két ellentétes társadalomszervező elvnek szinte kizárólag csak az előnyei érvényesüljenek. Itt ugyanis az egyén nem szakad ki a közösségből, a különböző társadalmi csoportok integrációja egy

funkcionálisan strukturált, de alulról fölfelé építkező társadalomba szinte csorbítatlan módon létezik tovább, de a kibontakozó kapitalizmus dinamikája is áthatja a társadalmat. Ez oly módon lehetséges, hogy a tőkés termelés ágensei nem az egyének, hanem olyan szakszerűségeken-céhszerűségeken alapuló közösségek, amelyek kifelé kapitalistaként viselkednek, befelé viszont megtartják azt a szokásszerű struktúrát, mely a közösség minden tagja számára biztosítja az emberhez méltó életet, minden ember egyenlő emberi méltóságát. [HAJNAL, 1988:348-9]¹²

Hajnal számára a legfontosabb azonban talán az, hogy Németalföldön a parasztság is részese ennek a sajátos fejlődésnek a gyümölcseiből: hiszen éppen ez biztosítja az erőteljes társadalmi integráció tartós fennmaradását, és akadályozza meg a társadalom felbomlását ellentétes érdekű és egymással harcoló csoportokra. Németalföld, majd pedig Hollandia tehát – Hajnal szavait idézve – "Európa szabadság-telepe." [HAJNAL, 1988:348]

Ezzel szemben Itália annak a régióknak a példája, amelyben a racionalizmus nagyon hamar felbontja a szokásszerűségeken alapuló társadalmi szerkezetet, a gyors, korai és látványos virágzást nem kevésbé gyors és látványos hanyatlás követi. Hajnal persze nagyon is tudatában van a félszigeten belüli alrégiók fejlődésbeli különbségeinek, s leszögezi, hogy Észak-Itália társadalmát jóval mélyebben dolgozta át a szokásszerűség - pozitív példája Firenze története [HAJNAL, 1993:48-9] - mindazonáltal a fejlődés itt is egyre inkább az antik mintákhoz kanyarodik vissza. A város Itáliában – Franciaországgal és Német-alfölddel ellentétben – maga alá gyűri a vidéket. A városi kapitalizmus szétbontja, dezorganizálja, a maga profitérdekeinek szolgálatába állítja a vidék társadalmát. Ennek a - Hajnal felfogása szerint rossz - irányú fejlődésnek jellemző tünete a városállamnak mint politikai formának az általánossá válása.

A szokásszerűség-okszerűség viszonyának lehetséges változataira koncentrálna Hajnal biztos és finom ecsetvonásokkal festi meg a különböző fejlődési variánsokat Skandináviától Közép- és Kelet-Európáig [HAJNAL, 1993:249-299], ám tipológiájában kitüntetett helye van az angol fejlődésnek is. Itt ugyanis a tőke behatolása következtében már korán egy nagyon erős individualizálódás ment végbe. Lényeges azonban az, hogy e mögött volt egy jól megalapozott szokásszerűség is, aminek következtében a város itt sem tudta uralma alá hajtani a vidéket, a kapitalizálódás nem a vidék rovására, hanem a vidék bevonásával ment végbe. Ám hosszabb távon a folyamat mégis csak a középkori parasztság felbomlását eredményezte, és a kapitalizmusba bekapcsolódni nem tudó paraszti többség kárára ment végbe. Itt - a francia fejlődéssel ellentétben - nem a szakszerű hivatalnokság vált a legjellemzőbb társadalmi csoporttá, hanem a kapitalizmusból élő, nemest és polgárt egyaránt magába olvasztó középosztály, amely azonban nem az antik rablókapitalizmus módszereit használta, tehát nem az "alkalmak ügyes kihasználása" [HAJNAL, 1993:211] jellemezte, hanem az európai fejlődés pozitív hagyományait folytatva magát a vállalkozást fejlesztette szakszerű, szorgos munkán alapuló hivatássá.

Míg tehát a középkori fejlődés ideáltípusa Hajnal elméletében a francia, addig az újkorban ezt a szerepet az angol veszi át. Az angol újkori¹³, majd a modern huszadik századi kapitalizmusról megrajzolt kép alapján jogosnak tűnik az életmű egyik elemzőjének az a megállapítása, hogy Hajnal elmélete "válságdiagnózisból táplálkozik [...] és korkritikába torkollik". [KERÉKGYÁRTÓ, 1997:105] Ha tekintetbe vesszük Hajnal eredendően a középkorra irányuló érdeklődését, és azt a tényt, hogy a modernitás fejleményeit bíráló kultúrkritikai attitűd a két világháború közötti gondolkodástörténet egyik legerősebb áramlata volt, akkor azt kell mondanunk, hogy ezen nem is lehet csodálkozni. Hiszen

maga Hajnal nemegyszer említi azt, hogy milyen nagy hatással voltak rá a német és francia szociológia olyan neves képviselői, mint Comte, Durkheim, a már említett Lamprecht és Wundt, Hans Freyer, Ferdinand Tönnies és Max Weber. [HAJNAL, 1993:161-204] Bár erről hallgat, de kétségkívül több ponton befolyásolták Oswald Spengler nézetei is.

A felsorolt szerzőkben az a közös, hogy elméleteik - melyek persze egymástól egyébként nagyon is különböznek - a századfordulót megelőző és követő évtizedekben formálódtak ki. Legtöbbjükre jellemző a kultúrkritikai attitűd, melynek igazi virágkora persze elsősorban a két háború közötti időszakra esik, a gyökerek azonban kétségkívül a századfordulót megelőző évtizedek sokféle feszültséggel terhes világába nyúlnak vissza.

A krízis kiváltképpen Németországban volt igen erős: a helyzetet itt bonyolította az, hogy a modernizációs válság egybeesett a modernitásnak azzal a válságával, amelyre a korabeli értelmiség konzervatívizmusra hajló része igen erőteljesen reagált. [NIPPERDEY, 1986:44-59, IDÉZI FELKEN, 1988:246] A korszak társadalomtudományi elméleteiben nem véletlenül örvendenek nagy népszerűségnek az olyan fogalompárok, mint a kultúra-civilizáció, organiztikus-individualisztikus, organikus-mechanikus, tradicionális-racionális vagy Gemeinschaft-Gesellschaft. Ezeknek közös jellemzője a középkor és modernitás szembeállítása, mégpedig olyan formában, hogy a fogalompár egyik - középkor jellemzésére szolgáló - tagja többnyire pozitív, míg a másik - a modernitást leíró - negatív

értékhangsúlyokat kap. [NISBET, 1996:99-100] Ezeket a fogalompárokat szerzőik tehát kifejezetten kultúrkritikai szándékkal konstruálják meg. Kultúrkritikájuk konzervatív kultúrkritika, melyben a kívánatos társadalomfejlődés modelljeként a középkor jelenik meg. Nem kell itt persze feltétlenül politikai konzervatívizmusra gondolni: e szerzők konzervatívizmusa többnyire elméleti jellegű.¹⁴ Érdemes viszont megemlíteni, hogy ez a konzervatív kultúrkritika alkalmanként radikálisabb formákat öltött, mint a korszak másik nagy kultúrkritikai irányzata, a szocialista. Ez utóbbi ugyanis úgy kritizálta a modernitás kapitalista világát, hogy közben annak leglényegesebb elemét a modern nagyipari technológiát nagyon is megtartandónak, sőt továbbfejlesztendőnek ítélte. [NISBET, 1996:83]

Hajnal elmélete számos ponton nagyon közel áll ehhez a konzervatív kultúrkritikai áramlathoz. Gondolkodásának számos jegye bizonyítja ezt. Ilyen mindenekelőtt az elméleti kiindulópontot jelentő szokásszerűség-okszerűség fogalompár, amely nála is középkor és modernitás nem is nagyon titkolt szembeállítását jelenti. E tekintetben igen lényeges az is, hogy technikatörténeti tanulmányainak talán legfőbb motívuma a gépi nagyipar határozottan negatív technikatörténeti fejleményként való bemutatása. Ehhez járul még a 19. század haladásoptimizmusát megalapozó lineáris történelemszemléletnek a megkérdőjelezése: "Minden kultúra sorsa idővel az elmúlás, belső törvényszerűséggel. [...] Örökös ritmus mindenütt, még a hordatársadalom monoton élete is folyton ismétlődő sekélyes, és

észrevétlen megújulás és elmúlás. Nagy kultúregységek egyes részeiben hasonló váltakozása az objektív struktúrák felépülésének és további alkotásra képtelen elmechanizálódásuknak. Ez a sorsuk maguknak a nagy kultúregységeknek is." [HAJNAL, 1993:189]

A haladás gondolatával kapcsolatos szkepszis persze egyszerűen benne van az első világháború utáni korszak levegőjében. Nemcsak a konzervatívok félelmeiről van itt szó: a kommunista Walter Benjamin híres metaforájáról, a történelem angyaláról sok mindent el lehet mondani, de azt hogy optimista volna, aligha.¹⁵ A korhangulat igazi fokmérője azonban *A Nyugat alkonyának* a fogadtatása. Az a könyv, amely a szaktudósok többségéből dühödt elutasítást váltott ki,¹⁶ nemcsak a vereséghangulat által sokkolt Németországban vált bestsellerré, hanem világszerte a toplisták élére került. Spengler fő mondandója kétségkívül a lineáris történelemszemlélet apokaliptikus vízióba öltöztetett, és ezért rendkívül szuggesztív elvetése, melyet a szerző ügyesen kapcsol össze az önálló kultúrkörök létezésének teóriájával és egy ciklikus történelemszemlélettel. [SPENGLER, 1994:44,49-50]

Spengler hatása Magyarországon sem elhanyagolható: e tekintetben mindenekelőtt Szerb Antalt vagy Márai Sándort szokták emlegetni de számunkra most fontosabb Németh László munkássága. Maga Németh László később ugyan határozottan tagadja, hogy a *Magyarság és Európa* (1935) című nagy esszéjének ihletője Spengler műve lett volna, ám kétségkívül számos ponton párhuzamok vannak kettőjük világszemlélete között. Spenglerhez hasonlóan például Németh László is leszámol a haladás gondolatával. [NÉMETH, 1989:252]

Hajnal munkássága felől nézve a dolgot, Németh László személye számunkra itt azért érdekes, mert ő annak a népi mozgalomnak egyik legismertebb képviselője, amely oly erőteljesen hangsúlyozta a parasztság történelmi-társadalmi szerepét. A népi mozgalom szereplői közül Hajnal

mindazonáltal nem Némethtel, hanem Erdei Ferencsel került személyes kapcsolatba. Hajnal a saját teóriájához közelállónak érezte Erdeinek a mezővárosi parasztpolgárosodásról szóló koncepcióját. Másfelől Hajnalnak a történelmet és szociológiát ötvöző módszere és sajátos fogalmi apparátusa döntően befolyásolta a fiatal szociológus elméleti fejlődését¹⁷

Korábban – Hajnal történelemfelfogásának vázlatos rekonstrukciója során – érintőlegesen már szó volt antikapitalizmusáról. Ez nála is összekapcsolódik a ciklikus történelemfelfogással. A kapitalizmus nézete szerint nem olyan történelmi fenomén, amely a történelemben először az európai középkor végén jelent csak meg. Tanulmányainak visszatérő motívuma az, hogy a kapitalizmus első történelmi kiteljesedése az antik Rómában következett be. Következésképpen úgy mutatja be ezt a korszakot, mint amely megelőlegezte a modern kapitalizmus szinte valamennyi negatívumát.¹⁸ Ezek a következők: társadalom atomizálódása, a nagyipari bérabszolgaság, a profitelv győzelme az emberhez méltó élet elve fölött, a nagytőke jogainak mindenekfölött való érvényesítése. A kapitalista korszakok politikai életéről negatív a véleménye: ezeknek a politikai intézményrendszere, a politikai demokrácia a növekvő vagyoni különbségek miatt előbb utóbb formális jellegűvé válik.¹⁹ Az antik és a modern kapitalizmus, az antik és modern demokrácia fogatkozásainak az összehasonlítása nem Hajnal saját gondolata, mindkettő közkedvelt toposz a korban, amelyeket a korabeli értelmiségi köztudatba ugyan kétségkívül Spengler vitt be, de ez az összehasonlítás valójában már a neves ókortörténész Eduard Meyer könyvében felbukkant. [MEYER, 1910] A többpártrendszer oligarchizálódásának tétele is a két világháború közötti kultúrkritika kedvenc eszméje volt, amelynek legismertebb és kétségkívül leghatásosabb megfogalmazása *A Nyugat alkonya* második kötetében található. Spengler itt kifejti azt, hogy a pártrendszer valójában a pénz

uralmának valóságát kendőzi el, és végső soron a demokráciának, mint politikai formának az önfelszámolásához vezet.²⁰

A történelmi tanulmányokból egyik-másik szöveg helyen a történész politikai nézeteire vonatkozóan is megtudunk valamit: az európai városfejlődésről írott tanulmány egyik megjegyzése például rávilágít arra, hogy Hajnal saját korának politikai ideológiái közül sem a liberalizmussal, sem pedig a totalitarizmussal nem rokonszenvezett: "A feltétlen szabadverseny és a fanatizmussá állandósult közönségszolgálat: mindkettő elvont, kiszáradóban levő kultúráknak az ideológiája. Ez elképzeléseknél sokkal mélyebbre kell merülnie az egyéni alkotásnak, s sokkal szorosabban, odaadóbban kell igazodnia a közösségekben sorstársakhoz, hogy igazi termékeny kultúrfejlődés következzen, az emberiség alapvető megújulása." [HAJNAL, 1993:213]

A modern kapitalista társadalom egyetlen döntő különbsége Hajnalnál az antik kapitalizmussal szemben az, hogy az előbbinek volt egy középkora, míg az utóbbinak nem. [HAJNAL, 1988:126-7] Az európai kultúrát életének első szakasza, az egyedülállóan mélyen és átfogóan kiépült szokásszerűsége alapozódó középkora emeli ki a többi kultúra közül. Ami miatt más, mint a többi, az a középkori társadalom. A többen nagyobbat alkotni, messzebbre jutni amiatt tud, hogy a szokásszerűség létezésének premodern szakaszában sokkal intenzívebben formálta át a társadalom egészét. Ám a modern történelem a későbbiekben Hajnal szerint az antikvitásból ismert sémákat követi: a mindennapi élettől elszakadt intellektuális módszerek, mindenekelett a pénz és a tőke felbontják a szokásszerű kötelekeket és maguk alá gyűrik a társadalmat. Az európai kultúra azért magasodik ki a többi közül, mert itt ez a pusztítás a középkori előzmények egyedülálló gazdagsága és szívóssága miatt tovább tart. Ám az események végső kifutását illetően Hajnal meglehetősen pesszimista. "A modern technika minden más régit messze

felülmúló új szinten dolgozik, mély alapokból emelkedve fel; mindenki életét is magasra emelve. Jövendő eredményeit illetően is szinte végtelennek látszik a pályája. De bizonyos, hogy máris felélte a társadalom termékeny talaját, amely már kezdettől mégiscsak bizonyos határokig rejtette magában a fejlődés lehetőségeit. Minden kultúrszervezet sorsa ez, egyik sem tudja kimeríteni teljesen az emberben és társadalomban öröktől fogva megteremtett irracionális erőket, mindegyik bizonyos egyoldalúsággal szökken a magasba. Kétségtelen egyedül az, hogy minden fejlődésben két vonal húzódik egymás mellett, az egyik az eredményeknek, a másik magának a fejlődésképeségnek ábrázolója. Az igazi talaj már mélyen hanyatló vonal lehet, amikor az eredmények még magas íveléssel kápráztatják el korszakukat." [HAJNAL, 1993:145]

Hajnal álláspontját egy paradoxonban lehet összefoglalni: a modern kapitalizmusban az igazán modern az, ami premodern benne, azaz a középkori előzmények. A modern kapitalizmus társadalmá addig emberségesebb és élhetőbb társadalom antik elődjénél, míg teljesen föl nem éli a középkori szokásszerűség által ráhagyományozott "életanyagot." Ennek az elhasználódási folyamatnak a stációt az újkori közgazdasági elméleteket tárgyalva villantja föl: "A francia fiziokratizmusban még az emberek biztosított léte a kiindulás, a személyi teljesítmény elsősége kényszeríti a pénzt a méltányos értékelésre. Smithnél beleértődik a munka bére a versenybe, de már nem biztosított tétel ez, a körforgásnak nem kell megállnia az embernél, kielégítenie az őket megillető igényeket. A piac elvont dinamikájától várja Smith az igazságot. Végül már akinek pénz van a zsebében, éppúgy szedegeti a munka termését, mint Ausztráliában az, akinek lába s keze van a vándorlásra és gyümölcszedésre: és azt hiszi, hogy a fa azért termékeny, mert ő használja, leszedi gyümölcsét, a munkás azért élhet meg

és dolgozhat, mert ő megvásárolja munkáját." [HAJNAL, 1988:589]

Hajnal kétségkívül sok tekintetben merített a kultúrkritikai tradícióból. Mindazonáltal ezekkel a párhuzamokkal az ő esetében óvatosan kell bánni: ugyanis, jóllehet vitán felül hatott rá a korabeli konzervatív kultúrkritika válságdiagnózisa, ezt a diagnózist lényeges pontokon mégsem tette magáévá. Az egyik ilyen pont az elitek problematikája, mely a kultúrkritikai válságfilozófiáknak általában egyik központi motívuma. Spenglertől és Keyserlingtől kezdve Ortégán és Huizingán keresztül ilyen vagy olyan formában szinte mindenki megfogalmazza azt a gondolatot, hogy semmiféle társadalom nem létezhet öt vezető elit nélkül.²¹ Ezzel szemben Hajnalnál az elit fogalma, ha egyáltalán szerepel, akkor kizárólag negatív értelemben. Szerinte ugyanis elitje az elmechanizálódott, kizárólag az okszerűségre alapozó társadalmaknak van. Ő ugyanis ezzel a fogalommal a társadalom többi rétegétől elszakadt, a társadalomra rátelepedő, annak valóságos ellenszolgáltatást nem nyújtó vezető csoportokra utal. Ezek az elitek - mondja Hajnal - képesek arra, hogy nagyon magas színvonalú és kifinomult civilizációt teremtsenek. Az ilyen típusú társadalmaknak azonban alapvető szerkezeti baja az, hogy a kultúrjavak igen egyenetlenül oszlanak meg az elitszereplők és a tömeg között. A másik probléma az, hogy az elitek bezárkóznak a saját világukba. Ők és a társadalom egyre inkább idegenként állnak szemben egymással. Ez pedig, mivel eldugulnak a szokásszerűségnek az "életanyagot" alulról felfelé szállító csatornáit, a társadalmi organizmus diszfunkcionális működéséhez, civilizációs stagnáláshoz vezet. Hajnal nemcsak az antik civilizációt sorolja

Végül már akinek pénz van a zsebében, éppúgy szedegeti a munka termését, mint Ausztráliában az, akinek lába s keze van a vándorlásra és gyümölcszedésre: és azt hiszi, hogy a fa azért termékeny, mert ő használja, leszedi gyümölcsét, a munkás azért élhet meg és dolgozhat, mert ő megvásárolja munkáját.

ebbe a típusba, hanem - a középkori európaival szembeállítva - a bizáncit és az arabot is. [HAJNAL, 1988:268-9,290-1] Tipológiájában ezeknek a történelmi pályáivak nagyon hasonló: a saját és az idegen társadalmak eredményeinek kihasználásán - afféle *brain draining*en - illetve a természeti környezet kirablásán alapuló gyors és látványos felfutás, majd pedig fokozatos visszaesés és hosszú stagnálás.

Fontos itt egy másik szempont is felhívni a figyelmet: jóllehet Hajnalnak kétségkívül fenntartásai voltak a tekintetben, hogy a politikai demokrácia intézményrendszere valóságosan képes orvosolni a modern kapitalizmus súlyos társadalmi igazságtalanságait, mi sem állt tőle távolabb, mint hogy az orvosságot Spenglerhez hasonlóan a diktatúrában, valamiféle modern cezarizmusban lássa. [SPENGLER, 1994:622] De ugyanilyen távol állt tőle a forradalomnak, mint eredményes terápiának a gondolata is: véleménye szerint a forradalmak sohasem azokat a problémákat oldották meg, amelyek miatt kitörték.

Az ő megoldása egy olyan utópikus elképzelésben fogalmazódik meg, amelyet részletesen tulajdonképpen sohasem bontott ki, de amely utalásaiból és koncepciójának egészéből meglehetősen biztonsággal rekonstruálható. Kiindulópontja a különböző európai régiók egyenlőtlen fejlődése. Kései tanulmányaiban ez a kiindulópontja annak a jelzésszerűen és elnagyoltan megjelenő elképzelésnek - amely valóban nevezhető akár harmadik utasnak is [HAJNAL, 1993:241]²² -, hogy a túlmechanizálódott európai centrumországok társadalmi kreativitásnak kimerülése után talán a szélső, kelet-európai országok vehetik át a történelmi stafétát, mert itt a parasztság révén a szokásszerűsége

alapuló társadalomszervezésnek még lehetnek tartalékai. Ez a motívum – amely nyilvánvalóan rokonítható a népi mozgalom bizonyos koncepcióival – szerves módon kapcsolódik össze a technikatörténeti tanulmányok gondolatmeneteivel. Ezekben Hajnal szembeállítja egymással a technológiai fejlődés két fázisát: a kézműiparit és a nagyiparit. Előbbiben a gép csupán az ember kisegítője, nem semmisíti meg az emberi kreativitást, hanem kiegészíti az emberi képességeket, viszont a gépi technológia fejlődése egy idő múlva megáll. A nagyipari szakaszban a gépi technológia ezzel szemben hihetetlen fejlődésnek indul, ám ennek óriási ára van: a gép elveszi az embertől az alkotó, értelmes emberi élet lehetőségét. [HAJNAL, 1993:469-70] Alapvető fontosságú kérdésekre érez rá Hajnal, amikor a nagyipari technológia fő ösztönző elvét jelentő profitelv elemzése kapcsán, a sebesség fogalmának a modern életvitelben betöltött szerepéről – Paul Viriliót jócskán megelőzve – tesz rövid, de nagyon lényegbevágó megjegyzéseket. [HAJNAL, 1988:601-2]

Az 1940-es évek második felében Hajnal úgy látja, hogy mind a keleti, mind a nyugati, tehát mind a kapitalista, mind a kommunista megoldás közös abban, hogy a kor társadalmi problémáiból a nagyipari technológia további teljesítményfokozásával látja a kiutat. Ez azonban hamis megoldás, mert nem szünteti meg a modern gépi technológiának az ember fölötti uralmát: éppen ellenkezőleg, tovább

növeli azt. [HAJNAL, 1993:365] Hajnal tudja azt, hogy nem lehetséges a kézműveskorszakba való egyszerű visszatérés, de úgy véli, hogy a kézműipari és nagyipari periódus pozitívumainak valamiféle ötvözése reális lehetőség. Egy olyan állapot lenne ez, amelyben a modern ipar segítségével elő lehet állítani a nagy tömegek civilizált életéhez szükséges anyagi javakat, de amelyben megvan az értelmes emberi munka lehetősége is. Ehhez két, egymással összefüggő tényezőre volna szükség: ezek jelentenék azt az archimedesi pontot, melyből megváltoztathatóak lennének a fennálló állapotok. Egyrészt meg kellene szüntetni azt a funkció nélküli tőkés réteget, mely kiváltságos társadalmi pozíciójáért Hajnal szerint többé már nem nyújt valós ellenszolgáltatást.²³ Másfelől ehhez föl kellene számolni a modern kor egyik legnagyobb problémáját, a fizikai és szellemi munka különválasztását [HAJNAL, 1993:449-50], s a munkást olyasféle közfunkcionáriussá kellene tenni, mint amilyen a középkori hivatalnokság volt. A munkáságnak a feladata lenne – középkori elődjéhez hasonlóan – annak biztosítása, hogy a különböző társadalmi csoportok pozíciója és teljesítménye összhangban legyen. Íme, ez a kölcsönös szolgáltatások társadalmának utópikus víziója, melynek alapelemei szinte változtatás nélkül köszönnek majd vissza Bibó István 1971-es nagy esszéjében *Az európai társadalomfejlődés értelmében*.

JEGYZETEK

- ¹ "Ha élesen akarnánk kifejezni a dolgot, azt mondhatnánk, hogy ha az ember csupán eszére bízta volna a sorsát, mindmáig állat maradt volna. Az üres, számító, érdekre törő racionalizmus: határos az ösztönös állatissággal." [HAJNAL, 1993:312]
- ² "Ezzel el is jutottunk a mai tömegember pszichológiai képletének két első vonásához: az egyik a vitális vágyainak, tehát személyiségének korlátlan kiterjesztése; a másik, a teljes hálátlanság mindaz iránt, ami megteremtette számára a gondtalan létet. [...] Ez az elkényeztetett tömeg olyan esztelen, hogy azt hiszi, hogy a mostani anyagi és társadalmi berendezkedés nemcsak úgy áll rendelkezésére, mint a levegő, hanem

- ugyanolyan eredetű is, hisz úgy tűnik, sosem mond csődöt, s oly tökéletes, mint valami természeti képződmény." [ORTEGA Y GASSET, 1995:50-1]
- ³ A tanulmány témánk szempontjából azért lényeges, mert a szerző nyomatékosan hangsúlyozza Hajnal történelemszemléletének a korabeli kultúrkritikával fennálló rokonságát.
- ⁴ "A római társadalom valóban racionális; érdekszerű felső szervezettel politikai-gazdasági hódításokra tör, amiknek zsákmányaiból az államérdek juttat valamit a népnek, csaknem kizárólag a városoknak. »Gazdaság« és »munka« élesen elkülönült. Nincs igazi ősértelmű technika; csak fegyverkezés céljaira, a városi központok és a vezetők ellátására-kényelmére hatalmas »indusztrializálódás«. Építkezések, utak, vízvezetékek; nagyszerű eredmények, semmi fejlődés az emberi képességekben. Átlagformák, átlageljárások, pontosan méretezett tömegáruk, eszközök, alkatrészek; simán és gond nélkül beszerezhetők, amíg ki nem meríti külső hódító, belső rabszolgatartó erejét a birodalom. [...] A tömeggyártás a legcélszerűbb kész módszerek áltanosításán, fegyelmezett, parancsolt és megvásárolt munkán alapult, s nem új módszerek embert kímélő kialakításán." [HAJNAL, 1993:148]
- ⁵ "A demokrácia azonban *minden* uralmi elemnek a kiküszöbölése a társadalomszervezetből. A demokratikus társadalom csakis az emberek foglalatossága és hivatása szerint tagozódik, a foglalatosságok, végtelen változatos különbözőségük mellett is *egyenlő* értékűek egymással. [...] A demokráciának, az emberi egyenlőségnek lényegét illetően többet olvashatunk ki a múlt munkaszervezetekből, mint a politikai szervezetek, vagy eszmék történetéből. [...] *A középkori európai fejlődésben* kevés a nyoma a politikai demokráciának. De csodálatos a dolog: már a kora középkor sötét nyomorúságos századaiban is milyen *újszerű, igazi európai technikai felszerelkedések*, munkamódszerek jelentek meg a földművesnép és a kézművesség életében. [...] Oly módszerek, amelyek mellett a munkás *megmaradhat egész embernek*, a munka az egész emberi létnek, testnek és léleknek méltó szolgálatában. Politikailag elnyomott, kicsiny szenvedő sorsában is ezzel építgeti a munkás az igazi demokráciát, észrevétlen szívóssággal." [HAJNAL, 1993:391-3]
- ⁶ Hajnal a francia városfejlődést tárgyalva írja ezt: "Hiába kíséreljük meg ezt a jelenséget a kereskedelem útjainak, módjainak megélnkülésével, vagy talán a vásárjog kiképződésével magyarázni, mély szociális változásoknak nincsenek okaik csak strukturális előzményeik." [HAJNAL, 1993:216] Ezt a kijelentést többször is megismétli. [HAJNAL, 1993:16-18,43,53]
- ⁷ Az európai régiók legrészletesebb strukturális elemzése *A Kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről* című 1942-ben keletkezett írásban található. [HAJNAL, 1993:243-9]
- ⁸ "Bizánc a kész formákat, elveket, az egész felső kultúrszerkezetet akarta rárakni a szomszéd népekre; s ezért mindenütt, ahol átvették, a magas kultúrszerkezet alatt elárvultan, magárahagyottan, ösztönös módszerek szerint élt maga a nép." [HAJNAL, 1993:261]
- ⁹ "Tehát nem jogelvek és kész társadalomképletek átvétele a szélső nemzetek nyugatias fejlődésének alapja, hanem a társadalmasodás elemi módszereinek befogadása. A szélső nemzetek fejlődése arra utal bennünket, hogy az Occidens fejlődésszerkezetének lényegét ilyen elemi, alapvető módszerek érvényesülésében keressük." [HAJNAL, 1993:256]
- ¹⁰ Igen érdekesek egyébként azok a gondolatmenetek, melyekben Hajnal a középkori francia hivatalnokságot a kínai mandarinréteghez hasonlítja, amennyiben mindkettő társadalmi pozíciója sajátos képzettségén alapul, illetve szokásszerűen járó állami javadalmazás által biztosított. "Bármennyire bizarrnak tűnik is fel, tagadhatatlan a hasonlóság, amelyet ez az alakulás a kínai intellektuális réteg alakulásával és szerepével felmutat. A kínai literátusok szintén képzettség és érdekközösség által összerendeződött réteggé váltak, az államjövödelmekre alapozódva, nemesi

mentességekkel. A két ország e mérvadó rétegeinek hasonló alakulása hasonló következményekkel járt az egész közösségfejlődést illetően." [HAJNAL, 1993:58]

- ¹¹ "Ha rendi társadalmaknak ez a sokszerű tagozódása általános maradt volna, Európában nem keletkezett volna modern, racionális államfogalom. Csak nagy, felsőbb adminisztrációk, minden kicsiny résznek bonyolult összefüggéseit képviselvén egymásközt. Államhatárok helyett egymásba átmenő adminisztratív-kulturális vidékek. A nemzeti egység elsősorban kulturális-gazdasági egység maradt volna. Talán valami legfőbb európai adminisztráció is kialakult volna, ami nem érdekképviselő, nem az erők egyensúlyozása, hanem szakszerű képződmény, minden európai adminisztrációból történetileg felnövekedve. A világbékének ez a képe természetesen már a fejlődés elejétől elérhetetlen ideál. A kultúrtechnika módszerei tökéletlenek arra, hogy a sokszerűség kicsiny méltányosságait nagy összefüggésekben is teljesen érvényesítsék. [...] S egyébként is, az adminisztratív hivatalnokság, s céhszerűség, a munka és minőség nem válhat a szerveződés általános alapjává, amikor a gazdaság technikai eszköze, a pénz nem egyszerűen a társadalom méltányos igényeinek a kifejezője, hanem saját természeténél fogva mindinkább egyesek hatalmának, a másokkal való dolgoztatásnak eszköze. Colbertnek is pénzben kellett gondolkoznia s ezzel a munkateljesítmény európai érvényesülését külsőleges versennyé tennie. A gazdasági szempont erős érvényesülése nagy haladása az európai nemzetközi életnek, de mégis hatalmi versennyé válik, háborúk okává." [HAJNAL, 1988:443]
- ¹² Figyelemreméltó, és több mint érdekes, hogy a németalföldi fejlődésről megrajzolt Hajnal-féle kép nagyon emlékeztet arra, amit a japán és általában a távol-keleti kapitalizmus sikereinek okát keresve szoktak felvázolni. Tomonaga Tairako figyelemreméltó tanulmányában, miután számba veszi a japán modernizációról kialakított koncepciók sémákat, leszögezi, hogy különbséget kell tenni modernizáció és europaizáció között. Felfogása szerint az európai modernitás történetében kardinalis szerepet játszó individualizmus és racionalizmus, pontosabban a kettő összekapcsolódása a japán modernizációban korántsem játszott kulcsszerepet. Koncepciójában az ottani modernizáció archimedesi pontjának egy sajátosan japán közösségtípus, az ún. ie közösség létezését jelöli meg. Ez a közösségtípus az Edo-korszakban alakult ki, s fő tevékenysége a kereskedelem volt. Lényegében olyan kereskedelmi cég volt ez, melynek tevékenysége célracionális és profitorientált: azonban ezek az elvek nem az egyénre, hanem a közösségre vonatkoztatva realizálódnak. Ez a közösség befelé sok mindent megőriz a patriarchális nagycsalád Gemeinschaft-jellegéből, jóllehet valójában nem vérségi-leszármazási egységről van szó. Az egyéni cél mindig alárendelődik a közösség kollektív céljának, mely nem individuális koncepciók vitája során formálódik meg, hanem a legtekintélyesebb vezetők autoriter jellegű döntésének a következménye. [TOMONAGA, 1992:295-312]
- ¹³ "Kegyetlen folyamat volt a XVIII. század közepén a vidéki nép existenciájának kiforgatása, de csak az angol intellektualizmus nagyszerűsége vihette végbe. [...] Nemcsak az ipari-kereskedelmi, üzleti szakszerűség fejlett Angliában, hanem az agrártermelés is, amely elejétől benn van a kapitalista fejlődésben. A paraszttársadalom tragédiájából táplálkozik ez a szakszerűség, a bérmunkásság racionalizált társadalmából az üzleti szakszerűség. Ellenállhatatlan hódító erővel kifelé az egész világon, s az intellektualizmus büszke a nemzet erejére, virágzására; gazdagodására, amely kétségtelenül emelte jó ideig a legszűkebb nép életszintjét is és szaporodását előidézte. Az egész művelt világra átalakító hatással volt ez az angol fejlődés, - hogy általánosodása következtében mindenütt mindinkább a tőke üres uralmává válják az emberi existencia és munka fölött. Ami valóban fejlődésképes, ami modern eredményeket hozott, az a régi társadalomszervezet továbbélő erejének műve, s nem az érdek racionalizmusáé." [HAJNAL, 1988:558]

- ¹⁴ Robert Nisbet ezzel kapcsolatban a modern konzervativizmus pre-politikai rétegeről beszél. [NISBET, 1996:99-11]
- ¹⁵ "Van Kleenek egy *Angelus Novus* című képe. Angyalt ábrázol, aki mintha rámeredne valamire és el akarna hátrálni tőle. Szeme tágra nyílik, szája nyitva, szárnyai kifeszülnek. Ilyen lehet a történelem angyala. Arcát a múlt felé fordítja. Ahol *mi* események láncolatát látjuk, ott *ő* egyetlen katasztrófát lát, mely szüntelen romot romra halmoz, s mindet a lába elé sodorja. Időzne még, hogy feltámassza a holtakat és összeillessze, ami széttörött. De vihar kél a Paradicsom felől, belekap az angyal szárnyaiba, és oly erővel, hogy nem tudja többé összezárni őket. E vihar feltartóztathatatlanul úzi a jövő felé, amelynek hátat fordít, miközben az égig nő előtte a romhalmaz. Ezt a vihart nevezzük haladásnak." [BENJAMIN, 1980:966]
- ¹⁶ Olyannyira, hogy a *Logos* című folyóirat különszámot szentelt Spengler nézeteinek cáfolatára. A Spengler-kritikáról Manfred Schroeter írt összefoglaló monográfiát. [SCHROETER, 1926]
- ¹⁷ Erről nemcsak Hajnalról írott nagy és alapos tanulmánya tanúskodik, hanem a hajnali terminológia számos elemének átvétele. [LD. NAGY, 1993]
- ¹⁸ Ezt legrészletesebben *A gépkorszak kialakulása* című 1944-es tanulmányában fejti ki. [HAJNAL, 1993:299-355]
- ¹⁹ „A racionális társadalom a maga gyűléseivel, képviseléseivel, a közügyek központi szerepével; az emberek koncentrikus körökben állnak fel, gyűrűik sűrűn összefonódnak valami aktuálissá lett »közügy« vonzására, egyetlen központi célra fordul minden életenergia. Amint azonban a »közügy« elintéződött, a gyűrűzés kitér, a körök, s bennök az individuumok távolodnak egymástól, olyannyira ritkulnak a vonalak és pontok, hogy szinte már észre sem vehető szerkezeti egybetartozóságuk. Ezzel szemben a «szokásszerű» társadalom a családoknak generációkon át erős vonalakkal kiképződött oszlopait forrasztja egymáshoz, az oszlopokat harántvonalak tagolják, a belső üzemiesség fejlődésének szintjei. s ez apró padkákon siklik, módosul, emelkedik a közösségben minden új módszer.” [HAJNAL, 1993:203]
- ²⁰ "Csak a tapasztalat döbbsentett rá, és csak az egész fejlődés végén, hogy a nép jogai és a nép befolyása: két különböző dolog. Minél általánosabb a választójog, annál kisebb a választók hatalma [...] alkotmányos jogaival az ember csak akkor élhet, ha pénze van. [...] Végül olyan érzése támad az embernek, hogy az általános választójog egyáltalán semmiféle valóságos jogot nem tartalmaz; még a pártok közötti választás jogát sem, hiszen a hatalmi képződmények pénzeszközeikkel a maguk területén a szó és az írás összes szellemi eszközét uralják, és ezáltal tetszés szerint irányíthatják az egyéneknek a pártokról alkotott véleményét. [...] Minél alaposabban felszámolják politikailag a rendek és a foglalkozások természetes társadalmi tagozódását, annál formátlanabbá, annál magárahagyottabbá válik a választók tömege, annál feltétlenebb lesz kiszolgáltatottsága az új hatalmaknak; a pártvezetőségeknek, akik a szellemi kényszer minden eszközét felhasználva saját akaratukat erőltetik reá, és akik maguk közt vívják meg a hatalomért a harcot, olyan módszerekkel, amelyekből a tömeg végső soron se nem lát, se nem ért semmit, és akik a közvéleményt csak maguk kovácsolta fegyverként használják - egymással szemben. De éppen ezért úz minden demokráciát valamiféle ellenállhatatlan erő arra az útra, amely végül is önfelszámolódásához vezet." [SPENGLER, 1994:655-8]
- ²¹ A korabeli német elitelméletek alapos feldolgozását adja Walter Struve. [STREUVE, 1973] Az elitproblematika újabb feldolgozását Eric Carlton *A Typology of Elites* című munkájában találhatunk. [CARLTON, 1996]
- ²² A harmadikutas terminust Kerékgyártó Béla használja. [KERÉKGYÁRTÓ, 1997:106]
- ²³ "A harmadik lehetőség, melyet a régi kézművestársadalom szervezetének ismeretében és a gépkorszak kezdetének bizonyos ingadozásai alapján lehetségesnek

kell tartanunk, az, hogy a gép nem kerül kizárólag a vállalkozói nyereségnek és a termelés fokozásának szempontjai által uralt szervezet irányítása alá, hanem annak a szakszerű hivatásnak az irányítása alatt áll, mely feltalálja, tökéletesíti, szerkeszti, gyártja, szakértőn alkalmazza és kezeli. Kapitalista magántulajdoni rendszerben ez azt jelentette volna, hogy a gép tulajdonosának nincs másra joga, csak teljesített szakmunkájának méltó díjazására mindenki részéről, aki a gépet igénybe veszi. A pátenstörvény és nyújtott segítség szerint mért illetékeken kívül tilos az, hogy a géptulajdonos a saját számlájára gyártson, mert semmi más sem az övé, csupán a gépi technika, úgy, amint azt a vízimalom szabályozásánál leírtuk. [...] A gépnek a kézműves munkaszervezetben rejlő előzményeit ismerve, bizonyosnak vehetjük, hogy a gépkorszak bekövetkezett volna így is, csak hogy másféle munkamegosztással és másféle technikai formákkal. Bizonyára nem alakult volna ki az óriástermelő gyáripar mai rendszere.” [HAJNAL, 1993:470]

IRODALOM

- BENJAMIN, Walter 1980: „A történelem fogalmáról” In: *Angelus Novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok*. Budapest: Magyar Helikon
- CARLTON, Eric 1996: *A Typology of Elites*. Aldershot: Scolar Press
- FELKEN, Detlef 1988: *Oswald Spengler. Konservativer Denker zwischen Kaiserreich und Diktatur*. München: Verlag C.H. Beck,
- HAJNAL István 1993: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. Budapest: História-MTA Történettudományi Intézete
- HAJNAL István 1988: *Az újkor története*. Budapest: Az Akadémia Kiadó reprint sorozata
- KERÉKGYÁRTÓ Béla 1997: „Fejlődéstörténet és kordiagnózis. Hajnal István és a modernség problémái.” In: *Századvég 1997/1*
- LAKATOS László 1996: *Élet és formák. Hajnal István történet-szociológiája*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- MEYER, Eduard 1910: „Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums” In: *Kleine Schriften*, Halle
- NAGY J. Endre 1993: "Harcban az angyallal. Erdei politikai világnézetének és struktúrajazának összefüggései az 1940-es évek elején." In: *Eszme és valóság*. Magyar szociológiatörténeti tanulmányok. Budapest-Szombathely: Savaria University Press-Pesti Szalon Kiadó, 103-119. o.
- NÉMETH László 1989: "Magyarság és Európa." In: *Sorskérdések*. Budapest: Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó
- NISBET, Robert 1996: *Konzervatívizmus: Álom és valóság*. Pécs: Tanulmány Kiadó
- NYÍRI Kristóf 1992: "Hajnal István időszerűsége." In: *Világosság 1992/ 8-9*
- ORTEGA Y GASSET, Jose 1995: *A tömegek lázadása*. Fordította: Scholz László. Budapest: Pont Könyvkereskedés
- SCHROETER, Manfred 1926: *Der Streit um Spengler. Kritik Seiner Kritiker*. München: Beck'sche Verlag
- SPENGLER, Oswald 1994: *A Nyugat alkonya II*. Fordította Simon Ferenc, Budapest: Európa Könyvkiadó
- STRUVE, Walter 1973: *Elites Against Democracy. Leadership Ideals in Bourgeois Political Thought in Germany. 1890-1993* Princeton: Princeton University Press
- TOMONAGA Tairako 1992: "Die Modernisierung Japans und die Modifikation der Tradition Kritik an Tominagas »Modernisierungstheorie«". In: *Mesotes 3/1992*

NIPPERDEY, Thomas 1986: "Probleme der Modernisierung in Deutschland." In: *Ders. Nachdenken über die deutsche Geschichte*. München